

L'herència lingüística de la Renaixença valenciana

Josep Daniel Climent
(Universitat de València)

1. L'interés per la llengua als segles XVIII i XIX

El 1932 les més significatives entitats culturals valencianes i un important número d'escriptors, polítics i intel·lectuals arribaven a un acord per tal d'emprar les mateixes normes ortogràfiques en els seus escrits, que seran conegudes com les Normes de Castelló.

Aquest fou, sens dubte, un pas importantíssim en el procés de normalització de la nostra llengua, i que ara, setanta-cinc anys després d'aquella data, valorem en la seua justa mesura i ens adonem de l'esforç que uns i altres hagueren de realitzar per aconseguir aquest propòsit.

Però si els anys previs a l'acord de Castelló foren especialment significatius, no hem d'oblidar ni els desigs manifestats ni els intents frustrats duts a terme per altres valencians al llarg de la nostra història, i que són els precedents indispensables perquè aquesta iniciativa s'aconseguís plenament.

El camí recorregut havia estat molt llarg. Els precedents més remots els podríem situar allà pel 1487, any de la possible redacció de *Les Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols*, redactades per Pere Miquel Carbonell amb la intervenció del barceloní Jeroni Pau i la influència del poeta valencià Bernat Fenollar, que ha estat considerada com una de les primeres obres defensores del purisme lingüístic, i també de la replica de Jaume Gassull al pretés atac als parlars populars per part de Bernat Fenollar en *La brama dels llauradors de l'horta de València, contra lo venerable Mossén Bernat Fenollar, prevere, ordenada per lo magnífic Mossén Jaume Gassull, cavaller*, en la qual trobarem una posició enfrontada.

Aquests precedents remots demostren, si més no, un interés entre els valencians per la seua llengua i la manera d'escriure-la, almenys

entre un determinat cercle d'erudits de l'època, tot i que també hem de recordar que a partir del segle XVI es produirà una davallada significativa en la producció literària culta en valencià i l'inici del procés de castellanització de la societat valenciana que afectà a la classe cortesana.

Però si greus foren aquests fets, molt més ho seran els efectes de l'aplicació dels Decrets de Nova Planta i la legislació uniformista del nou estat borbònic, nascut com a conseqüència de la derrota austriacista en la Guerra de Successió a les primeries del segle XVIII. Així i tot, serà al llarg d'aquest segle que trobarem les primeres preocupacions per les qüestions ortogràfiques en alguns autors, com ara Carles Ros, Joaquim M. Sanelo o J. B. Escorigüela. De fet, en les seues obres observarem una nova mentalitat envers la llengua, encara que tots els intents de redreçament lingüístic i els esforços fets per aquests erudits no van donar els fruits esperats.¹

Pel que fa a la tasca lingüística de Carles Ros, ens hem de fixar en algunes de les seues obres en les quals posà de manifest una interessant preocupació per l'ortografia de la llengua; tant és així que es mostrà partidari d'arribar a unes normes mínimes per tal d'acabar amb l'anarquia ortogràfica existent. En aquest sentit, obres com *Práctica de Orthographia, Castellana, y Valenciana* (1732) o el *Tractat d'adages, y refranys valencians, y practica pera escriure ab perfecció la lengua valenciana* (1733) constitueixen uns clars precedents de la preocupació per l'escriptura correcta de la llengua. De fet, Ros oferirà als valencians de l'època en aquestes dues obres unes regles ortogràfiques bàsiques, és a dir, els instruments necessaris per a una correcta escriptura, amb la finalitat manifesta d'acabar amb el desgavell ortogràfic, i propiciar, d'aquesta manera, un major ús del valencià: «La escusa que fins hui han tengut molts pera no lligir bé ni escriure nòstron idioma, de què no està en ús ni orthographia valenciana tenien, nols valdrà ara, puix entre el llibret de ma *Práctica* y este dels *Refranys y Adages*, amb los dos diccionaris de noms questan al últim daquest

1. Per aquest apartat seguim el nostre anterior estudi (Climent, 2003), la qual cosa ens estalvia de ressenyar les referències bibliogràfiques de cada obra i autor. Una anàlisi detallada de les diferents propostes ortogràfiques defensades per cada autor la trobarem en l'article de Joaquim Martí Mestre (1998).

Tractadet, se encontrará quanta dificultad se puixa oferir ben declarada, que a ocasió de ser yo tan amante de nostra lengua y aver possat en ella tanta aplicació, he pogut tocar y descobrir lo més difícil y precís que he conegut necessari» (Ros, 1733: 32-33).

Siga com siga, el cas és que en Carles Ros trobem el precedent més remot entre els estudiosos valencians amb una clara voluntat d'acabar amb l'anarquia ortogràfica i de regularitzar l'ús de les grafies més conflictives. De fet, Ros mostrarà un interès i una dedicació per la llengua dels valencians que no s'havia conegut en cap altre autor en els darrers segles. La seua tasca fou ben meritòria, encara que poc efectiva. Ros, que es dirigia als sectors més populars de la societat valenciana, al *comú*, no va aconseguir alterar una situació lingüística que semblava ja definitiva. De fet, ni tan sols es va plantejar qüestionar-la, ni ell ni cap dels seus contemporanis. D'altra banda, els sectors erudits de la il·lustració valenciana, dominats per la colossal figura de Gregori Maians i Ciscar, el van mantenir al marge de les seues activitats.

Malgrat les bones intencions i l'entusiasme de Ros en aquesta empresa, la tasca encetada el superava en tots els aspectes, tant pel que feia a la seua deficient preparació acadèmica com per la influència que pogué exercir entre els autors del segle XVIII, tant entre els cultes, que ja havien abandonat definitivament l'ús del valencià, com entre els populars, els quals no estaven disposats a sacrificar les possibilitats comunicatives dels seus escrits renunciant a la castellanització del model de llengua que empraven.

En tot cas, Ros també pretenia una revitalització del valencià, encara que juntament amb el castellà, mentre que els il·lustrats valencians tenien molt clara la seua aposta per la nova llengua de cultura, el castellà, que estava cridada a substituir el llatí com a llengua decisiva de la societat. És per això que la seua obra no va tenir ressò entre els sectors erudits, ni tampoc entre els sectors més populars, els autors de poesies i col·loquis, gèneres que Ros mateix va practicar àmpliament. Aquests utilitzaven un valencià descurat, i tampoc volien excessives preocupacions lingüístiques. Ros, conscient de les carències existents entre els usuaris de la llengua, intentà posar al seu abast un recull de normes gramaticals i elaborar un corpus lexicogràfic que satisfera mínimament aquestes necessitats. Per això el caràcter divulgatiu de l'obra de Ros.

Malgrat els entrebancs, la flama que encengué Carles Ros serà recollida un segle després pels autors de Renaixença valenciana, sobretot Constantí Llombart, que es declararà fervent admirador seu i continuador de la seua obra. Com veiem, el fil de continuïtat no es trencarà durant tot aquest període de més de cent anys. Nous autors valencians mostraran la seua preocupació per la llengua pròpia amb la confecció d'obres de tot tipus, literàries, lexicogràfiques o apològiques. O simplement, amb la parla diària al carrer per part dels sectors populars. L'interés per la llengua dels valencians es mantindrà encara viu.

Tant és així que al llarg del segle XVIII seran diversos els autors valencians que mostraran una preocupació per l'estudi del valencià, i especialment per les qüestions ortogràfiques, tot i que en menor grau al manifestat per Carles Ros.

En aquest sentit, no hem d'oblidar el paper significatiu de Lluís Galiana i Cervera en defensa de la llengua, que es traduí en la publicació de la *Rondalla de rondalles, a imitació del Cuento de Cuentos de D. Francisco de Quevedo y de la Historia de la Historias de don Diego de Torres* (València, 1763), i també en la redacció de la coneguda «Carta», del 22 de maig de 1763, dirigida a Carles Ros i que aquest va incloure en el seu *Diccionario Valenciano-Castellano* (1764), en la qual parlava de la necessitat de depurar la llengua: «Encara que la llengua valenciana sia de tota aquella perfecció y primor que pot tindre cualsevol altre idioma, no obstant, és cosa certa que primer deu netecharse de més de quatre taques que la fan ridícula, llecha y plena de llunats».

Un altre autor que també manifestà un especial interés per l'estudi del valencià fou Manuel Joaquim Sanelo i Lagardera, nascut a Xàtiva el 1760 i escrivà de l'Ajuntament de València. És autor d'un *Ensayo de Diccionario del lemosín, valenciano antiguo y moderno al castellano*, i d'un *Diccionari valencià-castellà*. Els volums manuscrits es troben a la Biblioteca Mazarina de París, i l'obra va restar inèdita fins al 1964 que va ser publicada per Joseph Gulsoy. També és autor d'un *Silabario de voces lemosinas y un plan de ensenyanza de este idioma*, que tampoc es publicà i va estar perdut fins al 1970. Aquesta obra conté una carta-pròleg, semblant a les de Ros i Galiana, on l'autor proposarà un pla per estendre el coneixement del *llemosí* entre els escolars valencians. Sanelo emprarà en les seues obres una gran quantitat d'ar-

caïsmes. Ell, com altres erudits del segle XVIII, tindrà una tendència exagerada a la utilització de paraules antigues que ja no s'usaven en aquesta època. Es tractava de crear una llengua literària culta, basada en l'escriptura dels clàssics valencians del segle XV. Per això, la tasca que portarà a terme Sanelo serà la de recuperar moltes d'aquestes paraules ja en desús per tal de donar-les a conèixer als seus contemporanis. Com veiem, Sanelo se situava en una posició diametralment oposada a la de Carles Ros o els escriptors populars dels col·loquis, tan característics d'aquests moments.

També en aquesta època ens hem de referir a Marc Antoni Orellana i Mojolí, autor de nombrosos treballs històrics de temàtica valenciana. En valencià va publicar el *Catàlogo i descripció dels pardals de l'Albufera de València* (1795), i el *Catàlogo dels peixos que es crien e peixquen en lo mar de València* (1802). Les idees lingüístiques d'Orellana les trobem exposades en la seua obra més interessant, *València antigua y moderna* (València, 1923-1924), en la qual, tot i ser una mena de guia dels carrers i les places de la ciutat de València, aprofita per fer comentaris històrics sobre els temes més variats i també sobre aspectes lingüístics. Encara que l'obra està en castellà, en haver de referir-se als noms de carrers i places de València així com a altres vocables valencians referents a costums i tradicions, contínuament té la necessitat d'ocupar-se de qüestions ortogràfiques a fi de fer-se entendre pels coetanis que no coneixien la *llengua llemosina*. En aquest sentit, en aquest llibre ofereix una sèrie de normes ortogràfiques, sobretot, d'aquelles grafies que eren desconegudes pel castellà o que representaven sons diferents en valencià com ara els dígrafs *ny* i *ig*, o de les grafies *g*, *j*, *tj*, *tg* i *ix*.

A més d'aquests autors, encara al segle XVIII en trobem d'altres com Leopold Ignasi Planells, autor d'una biografia manuscrita del pare Pere Esteve de Dénia, religiós valencià del segle XVII de l'orde de Sant Francesc, titulada *Resumen y Relació de la Vida y Pròdigs del Religiós, el Ven. Pare Fray Pere Esteve* (1760) en la qual inclou una «Leccioncilla para leer en valenciano», amb l'avertiment que únicament es tracta d'unes nocions bàsiques de lectura. També el canonge valencià Teodor Tomàs elaborà unes «Notes per a intel·ligència de la ortografia usada en lengua lemosina», que tenien com a finalitat facilitar la lectura del llibre *Vida de la sacratíssima Verge Maria* del valencià Miquel Peres (Barcelona, 1732).

A les darreries del segle XVIII trobem les propostes ortogràfiques de Joan Baptista Escorigüela, «el primer gramàtic valencià modern que proposa obertament un model ortogràfic antitradicionalista, basat en la pronunciació del valencià central i en l'ortografia castellana, que justifica per raons utilitàries» (Martí Mestre, 1998: 119). Aquest elabora unes *Reflexiones críticas sobre el lenguaje valenciano* el 1792, on proposa unes solucions ortogràfiques molt innovadores basades en la castellanització ortogràfica del valencià.

Finalment assenyallem que a principis del segle XIX tingué lloc una polèmica suscitada a les planes del *Diario de Valencia* per la publicació d'unes cartes entre dos personatges. L'un era Joaquim Manuel Sanelo, i l'altre signa amb la inicial E., i que no és altre que Joan Baptista Escorigüela. Entre els anys 1802 i 1803 es van publicar un total de set cartes que ens ajudaran a conèixer la personalitat dels dos autors. Per una part, Sanelo es mostrarà, en aquestes cartes, decididament partidari de la utilització de les grafies tradicionals, en la mateixa línia de Carles Ros i Orellana, i emprarà un llenguatge arcaïtzant, mentre que E., Escorigüela, s'hi manifestarà partidari d'una llengua més moderna i castellanitzada.

La publicació d'aquestes cartes al *Diario de Valencia* és especialment significativa perquè són un reflex de l'estat d'opinió que sobre la llengua i els problemes ortogràfics hi havia a la València del començament del segle XIX, i a la vegada, ens mostren les dues tendències enfrontades en la definició d'una norma ortogràfica, en definitiva, d'un model de llengua escrita.

La situació lingüística del País Valencià al segle XIX

Si bé la situació lingüística durant els segles XVI, XVII i XVIII estigué marcada per l'inici i consolidació del procés de castellanització de la classe dominant, l'aristocràcia, també hem de constatar que la resta de sectors socials es mantingueren fidels a la llengua pròpia.

En el segle XIX, però, una nova classe social, la burgesia de les ciutats i pobles més importants, iniciarà una nova etapa caracteritzada per la mobilitat social i el canvi lingüístic. Fins aleshores, el procés de castellanització s'havia desplaçat de forma horitzontal, però ara ho

farà també verticalment, afectant diferents nivells socials, l'aristocràcia, la burgesia i, en menor mesura, els sectors populars. El conflicte lingüístic, paralitzat des del segle XVIII, es reactivarà en aquesta etapa de reestratificació de la societat i alterarà el marc sociolingüístic existent, tal i com han posat de manifest autors com Lluís V. Aracil o Rafael L. Ninyoles.²

Així, poc a poc, el castellà es consolidarà com la llengua culta habitual dels valencians, si bé realment ja ho era des del segle passat. Fins i tot, la major part de les obres apologetiques i estudis sobre la llengua, com ara les obres lexicogràfiques, es confeccionaran prenent com a base el castellà i, normalment, amb la intencionalitat de millorar-ne el seu coneixement. El paper de l'església i l'ensenyament seran claus en tot aquest procés. El castellà serà la llengua oficial de l'administració, de l'ensenyament i de l'escriptura, en definitiva, dels àmbits on s'emprava la llengua escrita. Una llengua a la qual la majoria de la població tan sols tenia accés de manera esporàdica.

I serà precisament aquest mateix fet el que impedirà un avanç més significatiu del procés de castellanització, ja que la conversió del castellà en un recurs de diferenciació de classe i la seua expressió estrictament escrita evitarà la seua extensió a altres sectors més populars de la societat valenciana, allà on pràcticament no arribava la premsa escrita o el sistema educatiu.

Siga com siga, el castellà esdevindrà l'instrument necessari del progrés social per a determinats sectors de la societat, i és en aquest sentit que hem d'entendre les seues ànsies per aprendre aquesta llengua que, poc a poc, però fermament, anava introduint-se i fent-se cada vegada més necessària en la societat valenciana.

Pel que fa a l'interés per la llengua al País Valencià durant el segle XIX, observarem una sèrie d'obres, lexicogràfiques sobretot, que tindran com a objectiu fonamental l'ensenyament del castellà a la pobla-

2. Una descripció sociolingüística de la situació valenciana la trobarem en els següents estudis: de R. Lluís NINYOLES, *Conflicte lingüístic valencià*. València: Tres i Quatre, 1969; *Idioma i prejudici*. Palma de Mallorca: Moll, 1971; *Idioma y poder social*. Madrid: Tecnos, 1972; també cal assenyalar les aportacions de Lluís V. ARACIL en «Un dilema valencià». *Identity Magazine* [València/Cambridge], 24, 1966, i «Introducció» a E. ESCALANTE, *Les xiques del entresuelo. Tres forasters a Madrid*. València: Lavínia, Col·lecció Garbí-7, 1968.

ció valencianoparlant. Es tracta d'obres com les de Miquel Rosanes³ o Vicent Salvà⁴ destinades a l'ensenyament del castellà als xiquets de Sueca o de València i, fins i tot, obres adreçades a un públic més ampli i amb una intenció molt més ambiciosa, com les de Josep Escrig⁵ o Constantí Llobart.⁶ De fet, la lexicografia valenciana des de Carles Ros a Martí Gadea⁷ té com a finalitat dotar d'instruments l'ensenyament del castellà, llengua de cultura, de progrés i llengua nacional. També és de veres que no tots els autors tindran la mateixa actitud lingüística. Per una part, veurem sinceres lamentacions sobre l'estat del valencià tant al segle XVIII, en Carles Ros i Joaquim Sanelo, o en el XIX, en Llobart i, per altra part, veurem unes ànsies castellanitzadores desmesurades en autors com Rosanes o Josep M. Cabrera.⁸

En tot cas, la situació que se'ns presenta és d'una forta penetració del castellà en la nostra societat. En aquest sentit, no deixa de ser simptomàtic de la situació valenciana l'abundància de diccionaris per una part, i per l'altra, la manca absoluta de propostes gramaticals. La confecció dels diccionaris tindrà la finalitat de facilitar l'accés dels valencians al castellà; ara bé, una gramàtica havia de tenir un altre objectiu, el d'escriure correctament la llengua. Haurem d'esperar

3. Es tracta de la *Miscelánea que comprende 1.ª Un vocabulario valenciano-castellano, 2.ª Apuntes para facilitar la enseñanza de la gramática en las escuelas de las poblaciones de esta provincia en que no se habla la lengua castellana* por D. Miguel Rosanes. València: Impremta de J. M. Ayoldi, 1864, 140 p. Hi ha una reproducció facsímil del vocabulari de M. Rosanes a la revista *Quaderns de Sueca* VII (juny 1985, p. 164-180). També hi ha una reproducció facsímil de la llibreria París-València (1991).

4. Es tracta del *Compendio de gramática castellana de D. Vicente Salvá, arreglado para el uso de las escuelas, con un apéndice muy útil para los niños de la provincia de Valencia*. Impremta de J. Ferrer de Orga, 1838.

5. Es tracta del *Diccionario valenciano-castellano*. València: Impremta Ferrer de Orga, 1851.

6. Llobart és autor de la tercera edició, revisada i ampliada, del *Diccionario valenciano-castellano de Don José Escrig y Martínez*. València: Pascual Aguilar, 1887.

7. Cal destacar sobretot el *Diccionario General valenciano-castellano*. València: Impremta de Josep Canales Romà, 1891.

8. Vegeu el *Vocabulario valenciano-castellano, ó colección de todas aquellas voces valencianas de más difícil equivalencia y que más difieren del castellano*. València: Impremta de F. Campos, 1868.

quasi a finals de segle per trobar les escasses propostes gramaticals, formulades per Constantí Llombart i per Josep Nebot i Pérez.

Amb aquest panorama, la necessitat d'una gramàtica per al valencià no es veia enlloc. Així, quan a finals de segle Josep Nebot publiqui la seua gramàtica popular aquesta no serà considerada bàsicament per cap escriptor ni per cap publicació periòdica.⁹ Realment els valencians de l'època ja tenien una gramàtica vàlida, la castellana, l'única oficial de l'ensenyament, i amb la qual s'aprenia a llegir i escriure. I no els en calia cap altra.

És en aquest context que els renaixentistes valencians dugueren a terme una meritòria tasca de reivindicació i recuperació lingüística que es concretà en diverses iniciatives, que van des de la instauració dels Jocs Florals el 1859 fins a la fundació de Lo Rat Penat el 1878.

Un breu repàs a l'aportació del moviment de la Renaixença valenciana a la recuperació del valencià ens porta irremediablement a fixar-nos en les iniciatives dutes a terme per Constantí Llombart en el camp de la llengua. Llombart fou, segurament, el personatge renaixentista que tingué les idees més clares en relació a les necessitats de la llengua, qui engegà projectes com Lo Rat Penat o el *Calendari Llemosí*, qui proposà plans d'actuació ben assenyllats, i qui, en definitiva, centrà la major part de les seues activitats al voltant de la recuperació del valencià.

Constantí Llombart, sobrenom emprat per Carmel Navarro Llombart, nasqué a València el 1848 i va morir als 44 anys, el 1893. Al llarg de la seua vida va realitzar una interessant tasca de divulgació de la *llengua llemosina*, com a ell li agradava anomenar a la llengua catalana, com ara la publicació de l'obra *Los fills de la Morta-Viva* on ressenyà gran quantitat d'autors valencians des del segle XVIII, l'edició de *Lo Rat Penat. Calendari llemosí* i de *Lo Rat Penat. Periòdic lliterari quinzenal*, publicat per la societat del mateix nom, de la qual va ser soci fundador.¹⁰

9. Es tracta de l'obra *Apuntes para una Gramática valenciana popular*. València: Impremta del Ripollés, 1894.

10. Sobre la seua obra valencianista vegeu el catàleg de l'Exposició que durant 2005 l'Acadèmia Valenciana de la Llengua li dedicà. Sobre l'aportació lingüística, vegeu MARTÍ MESTRE (2005: 200-231).

Des d'un punt de vista lingüístic és més interessant l'edició el 1887 del *Diccionario valenciano-castellano de D. José Escrib y Martínez, Tercera edición corregida y aumentada con un considerable caudal de voces, frases, locuciones, modismos, adagios y refranes, de que las anteriores carecían, y precedida además de un nuevo prólogo, la biografía de su autor, y un Ensayo de ortografía lemosina-valenciana por una sociedad de literatos bajo la dirección de D. Constantino Llombart*.

Aquest «Ensayo de ortografía lemosino-valenciana» és un treball inèdit de Llombart que havia estat premiat als Jocs Florals de 1880 i que l'autor havia traduït al castellà per a publicar-lo al diccionari. No cal dir que amb aquesta obra Llombart pretenia acabar amb l'anarquia ortogràfica existent entre els escriptors valencians del moment, una de les seues màximes preocupacions en aquest període. L'objectiu que pretenia Llombart era, tal i com afirma, «establecer algunas bases y proporcionar con su estudio a los valencianos [...] determinadas reglas, por las cuales se pueda paulatinamente aprender y practicar las más rudimentarias nociones gramaticales, llegando por este medio a leer y escribir metódicamente su lengua, ya que natural y lógico parece aprender antes lo propio que lo ajeno, estudiar y conocer bien antes lo de dentro que lo de fuera de casa.» (p. XVI)

A més a més, sabem, per diversos textos que hi publicà, que Llombart tenia en ment dur a terme un ambiciós programa d'actuació en el camp de la llengua que, cas d'haver-se materialitzat, haguera transformat el panorama lingüístic valencià del segle XIX i, fins i tot, de part del segle XX.

Llombart ja havia anunciat en *Lo Rat Penat. Calendari llemosí corresponent al present any de 1876*¹¹ (p. 13-14) la voluntat de crear una acadèmia de la llengua: «*Los fills de la Morta viva*, qu'este serà lo nom que l'Acadèmia de les lletres llemosines ha de dur, podrà ab l'esfors de tots los aymadors de nostres glòries, eixecarne lo pendó de la nova crehuada fins lo punt qu'en lo dia li correspon per dret ocuparne. D'ella, ab l'activa cooperació d'els intellitjents, podrà ixiarne una bona gramàtica llemosino-valenciana, que tan utilosa pot sernos; una Or-

11. El 2005, amb motiu de l'any Constantí Llombart, organitzat per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, s'ha realitzat una edició facsímil dels deu volums de la publicació, des de 1875 fins a 1884.

tografia, millor que lo breu ensaig que tenim a punt de donar al públic; podríem també empendre lo perfeccionament de lo Diccionari de lo Sr. En Joseph Escrig, que tant podria millorar-se; podríem anar estudiant les reformes hui compatibles en l'estat de nostra llengua; podríem publicar-ne un periòdic per de promte, y tal volta, més enllà, la “Biblioteca llemosina”, composta de les principals obres llemosines, antigues y modernes, que tenim grans desitjos de donar a l'estampa. Altra de les coses que podríem durne a cap per medi de l'Acadèmia, serien los Jocs Florals, los quals celebraria ab tot l'aparament qu'en l'antigor sels donava [...] Per a la cobetjada apertura de *Los fills de la morta viva*, s'està escrivint un discurs inaugural titulat *Excel·lències de la llengua llemosina*, y un projecte d'Estatuts».

Anys més tard, ara des de les pàgines de *Lo Rat Penat. Periòdich Lliterari Quincenal*¹² (5, 15 de febrer de 1885), Llombart anuncià la imminent publicació dels estatuts per a la fundació de l'*Acadèmia Ausiàs-marchina* que tenia com a objectius principals «la redacció d'una *Gramàtica* y d'un *Diccionari llemosino-valencià*, en consonància ab les actuals eixigències de la ciència filològica, y tots los treballs d'investigació relacionats ab esta, com així mateix los referents al estudi de la vida y obres del immortal poeta Ausiàs March, qual il·lustre nom durà per títol». Per altra part, també s'informava que «se formarà al principi lo cos acadèmich ab un número determinat d'individuos, persones de reconeguda competència, los quals demprés seran elegits per sufragi y se nomenaran *Elets* fins al dia de la publicació del *Diccionari*, ja que los senyors qu'en ell treballat hajan podran, ab justa recompensa, usar lo honrós títol d'*Acadèmichs*».

Aquesta iniciativa de creació d'una acadèmia de la llengua sembla compartida per diversos escriptors del moment com ara Francesc Barber i Bas,¹³ el qual afirmava que «lo que procedía, en nuestro con-

12. D'aquesta publicació també hi ha una edició facsímil, acompanyada d'un interessantíssim estudi preliminar a càrrec de Ricard Blasco: *Constantí Llombart i Lo Rat Penat. Periòdich lliterari quincenal (1884-1885)*. València: Diputació de València, 1985.

13. Francesc Barber i Bas (València 1894-1897). Poeta i autor de diverses obres teatrals com ara *De València al Grau* (1889) o *iDos Marruecos, un diner!* (1889). A més a més guanyà diversos premis dels Jocs Florals, com ara els de 1889 amb la poesia «Cant a la llauradora valenciana» o els de 1892 amb «Cant a la mare».

cepto, era la creació de una *Academia lemosina-valenciana*, compuesta por personas inteligentes en lingüística, las cuales, a imitación de la Real Academia española, velasen perpetuamente por el perfeccionamiento y conservación del lemosín», i també anunciava el 1887 que Llombart, «comprendiéndolo así, tiene organizado este cuerpo académico, destinado a mantener nuestra nativa lengua en el brillante estado a que sus honrosos antecedentes, es acreedora» (Barber i Bas, 1887: LXI). No cal dir que aquest cos acadèmic només estava en la ment de Llombart i d'algun dels seus col·laboradors, però mai arribà a materialitzar-se.

Per tant, a poc que ens fixem ens adonarem de l'ambiciós pla de treball traçat per Llombart, i de les repercussions que haguera tingut en el moviment cultural i lingüístic valencià. Altrament, també s'ha de dir que Llombart ens ha llegat moltes idees i propòsits, però exigües realitats.

L'escassa preparació intel·lectual de Llombart, el seu aïllament polític i cultural, la manca de col·laboradors en les seues iniciatives i, finalment, la seua prematura mort als 44 anys, esquinçaren aquest projecte i ens privà d'un camí que semblava prometedor per a la recuperació de la llengua.

Però no ens hem d'enganyar, si les iniciatives de Llombart no van quallar fou, sens dubte, perquè la societat valenciana del moment no estava ni preparada ni interessada en la recuperació de la llengua pròpia, i els homes de lletres de l'època, o bé es trobaven molt a gust emprant un model de llengua absolutament castellanitzat, tal com ho feien en les publicacions populars autors com Josep M. Bonilla o Josep Bernat i Baldoví, o amb la llengua castellana trobaven plenament satisfetes les seues inquietuds expressives. L'ús del valencià els era útil per marcar la seua singularitat «provincial», i això ho aconseguien amb la confecció de quatre versos i amb uns Jocs Florals anuals. Ara per ara, la Renaixença valenciana no podia aspirar a més. Voler anar més enllà, talment com havia esdevingut a Catalunya amb l'inici de les reivindicacions regionalistes, era totalment impensable a les terres valencianes a finals del segle XIX.

En tot cas, la tasca de recuperació lingüística al País Valencià no podia ser obra d'una única persona, i la manca de continuïtat de les iniciatives engegades, o més bé suggerides, per Llombart només posa

de manifest la incapacitat de la societat valenciana de dur a terme un procés tan ambiciós.

Però si el pensament i les intencions de Llombart sobre la recuperació del valencià són clares i diàfanes, en canvi, l'actitud de Teodor Llorente i els ratpenatistes conservadors, pel que feia a reivindicacions lingüístiques concretes, no apareixerà explicitada enlloc.¹⁴ Fins i tot Llorente criticarà, i no sense raó, alguna de les realitzacions de Llombart, com ara l'edició del *Diccionario valenciano-castellano* de Josep Escrig. Aquesta obra, en opinió de Llorente, «tiene alguna utilidad práctica, no mucho; mérito literario, ninguno», i la reforma duta a terme per l'entusiasta «valencianista D. Constantino Llombart, fundador del Rat-Penat, con ayuda de algunos jóvenes escritores [...] no ha de servir de mucho [ja que] la base es mala e insuficientes los elementos reunidos con buena voluntad para mejorarla» (Llorente, 1890: 65-72).

Certament, una obra com l'edició del Diccionari d'Escrig, corregida i augmentada per Llombart, de 1.231 pàgines, i que prenia com a base el *Diccionario de la Real Academia Española*, havia de ser d'escassa utilitat per a la llengua, tot i que seria un bon recolzament per als escriptors i per a la fixació ortogràfica. Tanmateix, hem de tenir present que segons opinió generalitzada durant l'època, la confecció d'un diccionari «iEs el único medio eficaz para conservar la expresiva lengua de nuestros antepasados», tal i com afirmava el poeta Barber y Bas en el pròleg de l'obra.

En canvi, Llorente, molt més pragmàtic, considerava que els esforços dels valencians no havien de dirigir-se a la confecció d'obres d'aquestes característiques, tot i que considerava que «una buena gramática y un léxico son elementos indispensables para la formación o la restauración de un idioma literario». Llorente hagués preferit que persones més preparades, com ara el mallorquí Marià Aguiló, hagueren editat un diccionari per al conjunt de la llengua catalana, ja que «este diccionario catalán sería, a la vez, diccionario valenciano, pues cree el docto Aguiló (y soy de su opinión) que en Cataluña, Valencia

14. Sobre Teodor Llorente vegeu els diversos estudis de Rafael ROCA (2001 i 2003), on reivindica el seu paper clau com a impulsor de la Renaixença.

y Mallorca, no ha de haber más que una lengua literaria, a cuya unidad no afecten las variantes de sus vulgares dialectos».

Aquesta coratjosa actitud pública de reconeixement de la unitat de la llengua catalana, tot i defensant sempre el nom de *llemosí* per a la llengua comuna, no lleva que considerem que l'actitud de Llorente en el camp de les actuacions concretes en favor de la llengua fos d'una escassetesa exasperant. El propi Llorente, davant de les crítiques de mossén Alcover a les minses col·laboracions que rebia per part dels valencians en la recollida de material lexicogràfic per al *Diccionari Català-Valencià-Balear*, reconeixerà el 1906, després del I Congrés Internacional de la Llengua Catalana, moment de gran eufòria i optimisme envers la llengua, que «nada hemos hecho ni hacemos para ayudarle. Nuestro Rat Penat, llamado en primer lugar a esta obra patriótica, no ha respondido a sus instancias y ruegos. Verdad es que, aunque hace ya medio siglo que cultivamos aquí la poesía valenciana, el estudio serio y profundo de la lengua lo tenemos muy abandonado. No hay gramática valenciana; no hay tampoco diccionario» (*Las Provincias*, 12 de novembre de 1907).

Siga com siga, la tasca de Llorente en favor de la recuperació del valencià no és gens menyspreable, sobretot si considerem la seua pertinença a un sector de la burgesia que pràcticament havia abandonat la llengua pròpia al llarg del segle XIX. Amb les seues actuacions des del diari que dirigia, *Las Provincias*, o des de Lo Rat Penat, impulsà l'ús del valencià molt més que qualsevol altre personatge de la seua classe social. Això sí, molt menys del que hagués agradat als valencianistes actuals, els quals, injustament, l'han acusat de ser el màxim responsable del fracàs de la Renaixença valenciana.

Amb aquestes pinzellades sobre la posició dels renaixentistes valencians envers la llengua, que no podem abastar amb total amplitud, i sobretot, de les iniciatives i projectes que havien d'esperonar el seu ús per part d'escriptors i societat en general, volem deixar constància, ni que siga de manera esquemàtica, d'una sèrie de fites aconseguides pel moviment de la Renaixença valenciana a nivell lingüístic:

- A pesar de la situació sociolingüística existent, d'avanç implacable del procés de castellanització, i fins i tot, lluitant contra ell, la Renaixença valenciana aconseguí despertar un interès

per la llengua entre un sector de la societat valenciana que derivà en un major ús a nivell literari i social.

- Tant Llorente com Llombart, i la majoria d'autors valencians, reconeixien la unitat de la llengua dels territoris catalanoparlants, tot i que preferiran emprar el terme *llemosí* per tal d'evitar susceptibilitats. No obstant, es mostraran comprensius amb els renaixentistes que s'atreviren a anomenar-la catalana, com ara W. Querol o Josep M. Puig i Torralba.
- De l'actuació dels renaixentistes es desprén una preocupació per l'anarquia ortogràfica i gramatical existent, i destaquen les iniciatives i la voluntat de cercar solucions al problema, bé amb la confecció de manuals gramaticals o d'obres lexicogràfiques.
- Constantí Llombart maldà per crear una institució que s'ocupés de l'estudi de la llengua i que regulés el seu ús; una acadèmia, en definitiva; és per això que creà Lo Rat Penat, que inicialment havia d'actuar com una acadèmia de la llengua.

En definitiva, en els homes de la Renaixença valenciana observem unes reflexions i unes propostes concretes sobre les necessitats de la llengua, i una formulació, ben primària si voleu, sobre les solucions que calien per a la seua època.

Una altra cosa seran les realitzacions tangibles i els objectius assolits. Les visions que sobre la llengua manifesten Teodor Llorente i Constantí Llombart les hem de considerar complementàries l'una de l'altra, i de cap manera excloents, ja que tots dos cercaran, en última instància, la recuperació del valencià. En Llorente hem de destacar la visió de futur i el convenciment que només amb la defensa de la unitat lingüística de totes les terres de llengua catalana s'assegurava el pervindre de l'idioma. De Llombart, en canvi, posarem l'accent en l'anàlisi tan encertada que presentà pel que feia a les necessitats de la llengua, i ressaltarem la influència del seu pensament lingüístic sobre el moviment valencianista posterior.¹⁵

Siga com siga, les propostes de la Renaixença valenciana sobre la llengua instauraran les bases sobre les quals el valencianisme polític

15. Sobre els lligams entre Teodor Llorente i Constantí Llombart vegeu Rafael ROCA (2005).

bastirà les seues reivindicacions lingüístiques al llarg del primer terç del segle XX.¹⁶ Per una part, i pel que fa a les realitzacions concretes, Lo Rat Penat o els Jocs Florals, les dues iniciatives de la Renaixença valenciana més fermes i que més aviat quallaren, continuaran considerant-se com a referents valencianistes imprescindibles, si més no, fins al 1915.

Per altra part, pel que fa als projectes imaginats per la Renaixença valenciana, com ara la confecció d'un diccionari, una gramàtica o aconseguir la uniformitat ortogràfica i gramatical entre els escriptors valencians, es convertiran en els objectius bàsics del programa d'actuació del moviment valencianista durant el segle XX, juntament amb altres, com l'oficialitat de la llengua o l'ensenyament del valencià a l'escola. Concretament, la codificació ortogràfica, necessitat posada ja de manifest per Llobart, es convertirà en la iniciativa que més esforços congregarà durant el primer terç del segle XX entre els escriptors valencians.

2. L'interés per la llengua durant el primer terç del segle xx

Per tot el que hem vist, comprovem que també en la qüestió lingüística la Renaixença valenciana no féu sinó preparar el camí, constatar necessitats i insinuar solucions. Amb posterioritat, els seus projectes no solament no s'oblidaren sinó que generacions posteriors de valencians contribuïran a materialitzar-los d'una manera o altra.

A tall d'exemple, destaquem els debats i conclusions de l'Assemblea Regional Valenciana, celebrada el 1907, que representen el naixement del valencianisme polític. En aquesta assemblea, impulsada per la societat València Nova, la qüestió lingüística tingué una gran importància, tant és així que en les bases organitzatives s'establia que la llengua oficial seria «la valenciana y ses similars la catalana, mallor-

16. Seguim Ferran ARCHILÉS i Manuel MARTÍ (2001: 169) quan afirmen que «la funció de la Renaixença al País Valencià, com a Catalunya, va ser la d'aportar materials i iniciar una tasca de (re)construcció de la identitat pròpia». Sobre aquesta qüestió, vegeu també ARCHILÉS - MARTÍ (2002) i ARCHILÉS - SEGARRA (2005).

quina, etc.», encara que també s'acceptaven treballs redactats en castellà en atenció a les persones de la zona valenciana castellanoparlant.

En aquest sentit, les conclusions la Secció de Filologia i Literatura establiren: 1.- el «caràcter oficial de les llengües valenciana i catalana [sic: castellana]», 2.- «la conveniència de la formació d'un Diccionari enciclopèdich de la llengua valenciana y estudiar la manera de realisar este espayós treball», 3.- «que se estudien les maneres pràctiques y prontes de vulgarisar l'ortografia valenciana», que hem d'entendre com un desig de construir un model de llengua literària a l'abast d'un públic lector ampli, 4.- la «creació d'un diari regionaliste», i 5.- «la publicació cuidada y ben entesa de una Antologia valenciana, comprenent en ella tots els autors antichs y moderns, sa biografia y crítica de ses obres».

En definitiva, a poc que ens hi fixem, observarem com el nounat valencianisme polític de principis de segle XX recollia, com a reivindicacions lingüístiques, propostes idèntiques a les formulades per Llombart vint anys enrere.

L'any 1902, Faustí Barberà encetava el llarg procés de construcció del valencianisme des d'un punt de vista polític, que tindrà com a primer referent la societat València Nova, que agruparà els elements populistes de la Renaixença valenciana que estaven disposats a consolidar un ampli moviment valencianista.¹⁷ Al llarg d'aquest període se succeiran les iniciatives dels sectors valencianistes, tant en l'àmbit polític com en el cultural i lingüístic. Destacarem, com ja hem comentat, des d'un punt de vista polític, la celebració de 1907 de l'Assemblea Regionalista Valenciana que pretenia, a imitació de la Solidaritat Catalana, articular un ampli moviment valencianista; una altra fita important serà la constitució el 1908 de la Joventut Valencianista, moviment que aglutinarà fins a la Dictadura de Primo de Rivera els representants del valencianisme més dinàmic, i que constituirà, el 1918, el partit interclassista i nacionalista Unió Valencianista Regional, tot i que l'escassa implantació aconseguida pel valencianisme i els continus fracassos electorals van frustrar la iniciativa.

17. Sobre aquesta qüestió, vegeu el ja clàssic llibre d'Alfons CUCÓ (1971: 65-75).

A partir de 1923, però, apareixeran nous moviments que recolliran l'herència de la Joventut Valencianista, com eren l'Agrupació Valencianista Republicana o la Unió Valencianista, partits que a les eleccions del 12 d'abril de 1931 van aconseguir, per primera vegada, un cert èxit electoral. Posteriorment, amb l'adveniment de la República apareixeran diverses opcions valencianistes des de tots els vessants ideològics que van permetre difondre entre la societat valenciana els ideals nacionalistes.

Pel que feia a l'àmbit cultural i lingüístic, el primer terç del segle XX suposarà un increment significatiu d'aquestes iniciatives. Hi hagué un augment considerable de plataformes periodístiques al servei, moltes vegades, de societats i moviments valencianistes que posaran damunt la taula algunes de les carències de la societat valenciana. En aquest sentit observarem un major interès per l'estudi de la llengua i per la seua regularització que es traduirà en polèmiques a la premsa, o amb intents d'acabar amb l'anarquia ortogràfica que encara arrossegàvem des del segle anterior. Així, cal destacar les aportacions que farà Josep Nebot i Pérez, i les seues intervencions en determinades polèmiques lingüístiques que es van produir a la premsa de Castelló i València. Altrament, també serà interessantíssim l'interès per la llengua demostrat per molts estudiosos valencians que van col·laborar amb mossèn Alcover en l'elaboració del *Diccionari Català-Valencià-Balear*, i la participació dels valencians en el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, encapçalats per Teodor Llorente i Lluís Fullana. També cal destacar la conducta, personal i cívica, de Gaetà Huguet i Breva, que impulsà l'ús del valencià tant com pogué, alhora que creà plataformes des d'on propagar els ideals valencianistes.

Siga com siga, en l'aspecte lingüístic, el que més ens interessarà serà la problemàtica existent al voltant de les preocupacions per tal d'aconseguir una normativització ortogràfica i gramatical. De fet, acabar amb l'anarquia ortogràfica existent en les lletres valencianes es convertí en l'objectiu prioritari al llarg del primer terç del segle XX per a un bon nombre d'escriptors i dirigents d'entitats culturals valencianes, com ara Lo Rat Penat, la Sociedad Castellonense de Cultura o el Centro de Cultura Valenciana. És per això que ara ens fixarem en algunes de les iniciatives més interessants d'aquest període des d'un punt de vista lingüístic.

Mossén Antoni M. Alcover i el País Valencià. El I Congrés Internacional de la Llengua Catalana

Un dels esdeveniments més significatius a nivell lingüístic dels primers anys de la nova centúria fou la vinguda de mossén Antoni M. Alcover per les terres valencianes, i sobretot, les conseqüències que tingué la seua presència de cara a la configuració d'un grup de col·laboradors estables en la recollida de materials per al *Diccionari Català-Valencià-Balear*.

Mossén Alcover havia estat al País Valencià visitant 23 poblacions el 1901, i en abril i maig de 1902, en va visitar 24. Alcover romangué a Ontinyent el 9 de maig de 1902, i el 10, visità Benigànim, on els frares franciscans s'oferiren a treballar en el *Diccionari*. En aquesta darrera visita conegué personalment el mallorquí Francesc Lliteras, vicari del convent de Benigànim, i també al pare Lluís Fullana, professor de llengües del Col·legi de la Concepció d'Ontinyent.

D'entrada hem de destacar que, en poc de temps, l'estada d'Alcover aconseguí reunir al seu voltant un estol de pares franciscans disposats a col·laborar activament en l'obra magna del *Diccionari*, la qual cosa ens indica una certa predisposició entre aquest sector «intel·lectual» en dur endavant una tasca de recuperació de la llengua catalana al País Valencià.

El treball que havien de realitzar els col·laboradors en el *Diccionari* era la recollida de fitxes procedents del llenguatge viu del carrer de les diverses comarques i pobles on habitaven, o també el buidatge de llibres prèviament assignats dels respectius territoris. S'ha de dir que en el període d'uns anys lliuraren al mossén mallorquí milers de cèdules lexicogràfiques, producte de l'esforç i la il·lusió amb què encaraven el seu treball.

En tot cas, a nosaltres ara ens interessa resseguir l'especial relació nascuda entre Alcover i Lluís Fullana i la repercussió que tindrà posteriorment. Efectivament, a partir d'aquell moment Fullana tindrà en Alcover un mestre i un confident a qui consultava tots els treballs filològics que elaborava: li'ls enviava per tal que els revisara, i li demanava la seua opinió, i Alcover l'aconsellava i l'orientava, alhora que l'esperonava, perquè persistís en el seu interès d'estudi de la llengua catalana.¹⁸

18. Sobre qualsevol aspecte de l'obra lingüística de Lluís Fullana, vegeu el nostre estudi (Climent, 2004).

Fruit d'aquesta relació fou la participació de Lluís Fullana en el I Congrés Internacional de la Llengua Catalana, celebrat a Barcelona des del 13 fins el 18 d'octubre de 1906.¹⁹ La d'ell i la d'altres valencians que mantenien una relació de treball amb Alcover. La representació valenciana, integrada per diverses personalitats de la vida cultural del nostre país, l'encapçalava Teodor Llorente, president honorari de Lo Rat Penat i patriarca de la Renaixença valenciana, i estava formada, entre altres, per Vicent Mancho, de la Universitat de València, el franciscà Lluís Fullana, Faustí Barberà, representant de València Nova, Joaquim Garcia Girona o Roc Chabàs, relacionats tots ells, d'una manera o altra, amb el canonge mallorquí. No obstant això, el ben cert és que la majoria dels valencians inscrits al Congrés ni tan sols assistiren, encara que els trobarem presents en el llistat general de congressistes. S'ha de dir que Lo Rat Penat obtingué el títol d'entitat congressista honorària, i la societat València Nova figurava com entitat adherida. A més a més, Llorente ostentà una de les presidències honoràries del Congrés, juntament amb personalitats de reconegut prestigi internacional com Frederic Mistral, Menéndez y Pelayo, Bernhard Schädell o Torres i Bages.

Tot i que la celebració del Congrés no va despertar grans entusiasmes a terres valencianes, la majoria dels periòdics de la ciutat de València i Castelló van informar de l'esdeveniment però sense ressaltar excessivament la notícia, i fixant-se, sobretot, en la presència de Llorente.²⁰ A tall d'exemple, *El Mercantil Valenciano*, el dia 15 d'octubre, incloïa una crònica en la qual es feia referència al tractament tan especial que havien rebut Teodor Llorente i Lo Rat Penat: «En el Congreso de la lengua catalana, los representantes del Rat Penat de

19. Sobre la participació valenciana al I Congrés Internacional de la Llengua Catalana, vegeu Antoni FERRANDO (1988: 167-178, 2006a: 137-153 i 2006b: 103-138), Rafa ROCA (2006) i Josep Daniel CLIMENT (2004: 40-50, 2006a i 2006b).

20. El periòdic que oferí millor i més extensa informació fou *Las Provincias*, dirigit per Teodor Llorente, mentre que la resta de diaris capitalins, *La Voz de Valencia*, *El Radical*, *La Correspondencia de Valencia*, *El Mercantil Valenciano* o *El Pueblo*, es van limitar a donar informacions breus dels actes més importants del Congrés, normalment procedent d'alguna agència com *Mencheta*. A Castelló, els periòdics *La Provincia* i *El Heraldo de Castellón* també oferiren diverses notícies sobre l'esdeveniment.

Valencia han tenido entusiasta acogida, especialmente don Teodoro Llorente».

Lluís Fullana fou l'únic valencià que presentà una comunicació al Congrés, titulada *Ullada general sobre la morfologia catalana*, de la qual llegí alguns fragments en la tercera sessió de la Secció Filològica-Històrica, celebrada el 16 d'octubre. Aquest serà el primer estudi fet sobre el català per un autor valencià amb uns plantejaments mínimament científics, tot i les limitacions de l'autor, donada la seua formació autodidàctica.

Per tot açò, Antoni Ferrando (2006a: 138) ha qualificat la presència valenciana al Congrés de Barcelona com «esquifida en nombre de participants i pobríssima quant a aportacions científiques [...] fidel reflex del profund grau de desnacionalització del País Valencià».

Siga com siga, el ben cert és que el pare Fullana i la resta de congressistes van tornar del Congrés celebrat a Barcelona ben satisfets, tant per l'ambient que van trobar com pel contingut de les diverses ponències i comunicacions presentades en les diferents seccions. Fullana ho farà saber a mossèn Alcover uns dies després: «Mes impressions del Congrés son gratíssimes, de bona veritat. [...] Mon intent, clar està, no podia ser atre que aprofitarme dels estudis presentats per la colla d'illustres amadors de la nostra comuna llengua que havien d'acudir per fer vore a l'Europa samsera la vitalitat d'eixa llengua. [...] Lo que més em va plaure foren algunes esmenes presentades per vostè y per En Pompeu Fabra», afirmava el menoret franciscà.

En definitiva, la participació valenciana en el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana estarà marcada per la figura de Teodor Llorente que no únicament era venerat a València sinó també a Catalunya, sobretot pels sectors més conservadors de la societat, majoritaris en la participació en el Congrés. En canvi, el sector més dinàmic del valencianisme, representat per la societat València Nova, va restar al marge del Congrés, com a mers espectadors d'una festa feta a mida del catalanisme conservador que tenia la necessitat d'utilitzar la llengua com un element importantíssim en el seu projecte d'afirmació nacional.

Ara bé, la presència de valencians ocupant diversos seients en la taula presidencial en la sessió de clausura del Congrés és, per una part, una mostra de l'elevat valor simbòlic de la participació valencia-

na en l'esdeveniment científic, i per altra, una prova de la incorporació dels valencians al procés de redreçament de la llengua catalana, fets aquests que perfectament podem considerar com a fruits de la llavor sembrada durant anys pels renaixentistes valencians.

Efectivament, si durant el període estricte de la Renaixença valenciana no s'hagueren assolit unes bases mínimes perquè arrelés en determinats sectors socials una preocupació i interès per la recuperació de la llengua, mai haguérem vist una participació valenciana en el Congrés de la Llengua Catalana tan digna, tant a nivell personal com institucional. Que personatges com Llorente i Fullana, i entitats com Lo Rat Penat o València Nova estigueren presents a Barcelona, tenia una significació importantíssima, més a nivell simbòlic que científic, tot i que les conseqüències pràctiques foren més aviat escasses.

A més, també hem d'advertir que tots els assistents acceptaren sense recels el qualificatiu de catalana per designar la llengua comuna entre catalans, valencians i mallorquins, aspecte que fins aquell moment ben pocs valencians havien admés, ja que, com hem comentat repetidament, personatges com Llorente o Llombart, tot i que defensaven la unitat lingüística, preferien emprar el terme de *llemosí* per referir-se a la llengua comuna. Fins i tot, el pare Fullana publicà a Barcelona el 1908 el treball presentat al Congrés amb el títol d'*Ullada general sobre la morfologia catalana*, encara que el mateix any també aparegué a València amb el títol *Ullada general sobre la morfologia valenciana*. En la portada de l'edició valenciana Fullana explica els motius del canvi del nom de l'obra: «En este treball s'usen els calificatius de *català* y *catalana* en lloch de *valencià* y *valenciana*, per haver convengut els congressistes catalans, valencians, mallorquins y rossellonesos, en donar, a fi d'entendres millor, una sola denominació a les llengües parlades en estes quatre regions; més lo lector deu substituir-les ara p'els de *valencià* y *valenciana*».

Les repercussions de l'aprovació de les Normes de l'Institut d'Estudis Catalans al País Valencià. Les Normes de Lo Rat Penat

Però si aquesta significativa participació dels valencians en el Congrés de 1906 és indicativa dels fruits que començàvem a recollir de l'actuació dels renaixentistes valencians al segle XIX, ara ens hem

de fixar en un altre camp d'actuació dels proposats pels impulsors de la Renaixença valenciana, la codificació ortogràfica i gramatical de la llengua. En aquest sentit, pararem esment en la reacció que s'hi produí a València arran de l'aprovació les Normes de l'Institut d'Estudis Catalans el 1913.

Ja hem dit que des de finals del segle XIX s'havia plantejat a València per part de diversos autors, com ara Constantí Llombart, la necessitat d'acabar amb l'anarquia ortogràfica. De fet, Josep Nebot i Pérez proposà el 1887 la convocatòria per part de Lo Rat Penat d'un Congrés de valencianistes per tal d'acabar amb «la anarquía que impera en el campo de la literatura valenciana». No cal dir que la seua veu no fou escoltada per ningú, tret de Constantí Llombart, que recolzà, segons sembla, la seua proposta.

Aquest autor fou protagonista a principis de segle XX de diverses polèmiques en la premsa sobre el model de llengua literària, primer amb Gaetà Huguet i Breva el 1902 i 1903, i posteriorment, també intervingué en una altra polèmica protagonitzada per Teodor Llorente, Lluís Bernat i Jacint M. Mustieles entre altres. Polèmiques que, si més no, palesaven l'interés per la llengua entre un sector de la societat.²¹

Siga com siga, del primer terç del segle XX valencià ens interessien, sobretot, els intents, més o menys reeixits, duts a terme per aconseguir una normativa ortogràfica i gramatical per al valencià.

D'entrada hem de posar en clar que el procés valencià de codificació ortogràfica s'ha d'entendre, des dels seus inicis, dins del marc general de normativització de la llengua catalana. I açò no és una opinió sinó, més bé, la constatació d'uns fets.

Només ens hem de fixar que el 1913, tan bon punt aprovades les Normes Ortogràfiques de l'Institut d'Estudis Catalans, s'hi van produir les primeres reaccions positives en alguns sectors valencianistes. Jacint M. Mustieles, aleshores secretari de Lo Rat Penat, entitat renaixentista per excel·lència, en la reunió de la Junta de Govern del 24 de febrer de 1913, proposà la convocatòria d'una assemblea per tal d'aprovar una normativa ortogràfica. El dia 11 de març de 1913 es

21. Sobre aquestes polèmiques, vegeu J. Rafael RAMOS (1989: 46-54) i Vicent SALVADOR (1986: 67-71).

reuní la Secció de Literatura, amb l'assistència de nombrosos escriptors i sota la presidència de Leopoldo Trénor, «con objeto de estudiar el asunto de la uniformidad de la ortografía y las normas adoptadas por los escritores catalanes para la suya», segons informava *Las Provincias* al dia següent.

A partir d'aquell moment es produí entre els reduïts cercles del valencianisme cultural un interessant debat sobre la necessitat d'adoptar una codificació ortogràfica per al valencià, tal i com s'havia fet a Catalunya.

La idea de Mustieles era que Lo Rat Penat estudiara les normes de 1913 i que, després de consultar al major número possible d'escriptors i d'acceptar els suggeriments que es formularen, s'arribés a proposar un model ortogràfic que es convertira, almenys per aquesta institució, en definitiu. El mecanisme seguit fou el de facilitar una còpia de les normes de l'Institut d'Estudis Catalans a alguns escriptors valencians i a determinats membres de Lo Rat Penat per tal que donaren a conèixer la seua opinió.

Els autors que contestaren a Mustieles van ser José Martínez Aloy, Eduard Genovés Olmos, Josep Nebot, i com no, Lluís Fullana. Realment, en aquell moment, hi havia escasses persones a València que pogueren portar a terme tal empresa. I una d'elles, la millor preparada, era Lluís Fullana i, per això, va confeccionar un interessant treball estudiant i analitzant les Normes de l'Institut d'Estudis Catalans. Efectivament, el franciscà elaborà un complet estudi d'aquestes Normes, acceptant-ne algunes per considerar-les convenients per al valencià, i rebutjant-ne d'altres per inconvenients. L'objectiu final de l'estudi, que porta per títol *Les Normes Ortogràfiques de l'Institut d'Estudis Catalans*,²² era, segons afirma Fullana, «poder unificar les ortografies en la majoria dels casos» de Catalunya i València. El menor franciscà hi manifesta la voluntat dels membres de la Secció de Literatura de Lo Rat Penat de no romandre indiferents davant les iniciatives dutes a terme a Catalunya, i «estan molt disposats a secundar l'acció catalana, i resolta a adaptar dites Normes a la nostra Ortografia, en tot quant càpia dins la nostra fonètica i en la tradició

22. Aquest estudi l'hem publicat a l'apèndix del llibre sobre Lluís Fullana (Climent, 2004: 279-292).

dels nostres antics i bons escriptors». Fullana farà una valoració general de les Normes de 1913, i manifestarà que, «en general, afavorixen la nostra Ortografia [...] I si en algunes qüestions no poden aplegar a vènit, es degut a determinades diferències dialectals, fonètiques per cert, que són molt pròpies de les dos regions, catalana i valenciana». Com observem, l'actitud de Fullana en aquest estudi no podia ser més positiva envers la normativa ortogràfica de l'Institut d'Estudis Catalans.

Tanmateix, aquest tímid ambient de reivindicació lingüística encetat a principis de 1913 anava gelant-se, i no serà fins a principis de 1914 que tornarem a veure un acusat interès per la llengua en les pàgines de la premsa valenciana, el qual es manifestarà amb la publicació d'una sèrie d'articles sobre qüestions ortogràfiques.

Tot i que encara haurem d'esperar uns mesos, semblava que la possibilitat d'arribar a un acord ortogràfic entre els escriptors valencians estava més prop que mai. Hi havia la voluntat, però, al mateix temps, mancaven els especialistes que, des d'una òptica valenciana, foren capaços de marcar el camí. El cas fou que el personatge sobre qui va recaure la responsabilitat de portar endavant el procés fou Lluís Fullana que, en aquell moment, era la màxima autoritat gramatical existent a València, i fou l'encarregat de redactar un Projecte de Normes Ortogràfiques, a proposta de Lo Rat Penat.

El resultat foren les Normes de 1914 o de Lo Rat Penat, confeccionades per Lluís Fullana, i aprovades en unes assemblees convocades per l'entitat ratpenatista durant els mesos d'abril i maig de 1914, però que, a causa de les pressions dels sectors més conservadors del valencianisme, se separaven excessivament de les vigents a Catalunya.²³

Malgrat l'entusiasme amb què els ratpenatistes acceptaren les Normes, la qüestió es trobava ben lluny d'estar solucionada. De fet, aquestes Normes van tenir una escassa transcendència en el panorama literari i social valencià de l'època: els interessos de la majoria dels autors valencians estaven ben lluny d'acceptar una normativa que, d'en-

23. El «Projecte de Normes Ortogràfiques de la Llengua valenciana» fou publicat a *La Voz de Valencia* els dies 25, 26 i 27 d'abril de 1914 i al *Diario de Valencia* el 27 d'abril d'aquell any. Nosaltres l'hem reproduït al nostre estudi sobre Lluís Fullana (Climent, 2004: 293-302).

trada, rebutjava qualsevol relació amb l'aprovada a Catalunya, conscients com eren que l'adopció d'una ortografia allunyada de la catalana significava el definitiu aïllament de la resta del domini lingüístic.

L'intent de Fullana, gairebé personal, d'acabar amb l'anarquia ortogràfica, adaptant la normativa de l'Institut d'Estudis Catalans a la realitat valenciana, fou un estrepitós fracàs, al qual contribuï poderosament el fet que aquestes Normes abandonaren el consens aconseguit durant la Renaixença de reconeixement de la unitat de la llengua catalana. Amb tot, Fullana emprà aquestes normes per redactar la seua *Gramàtica Valenciana* de 1915, i aquestes foren les normes que aplicà en les seues classes a la Universitat de València, iniciades el gener de 1918 i finalitzades el 1927, a les quals assistien voluntàriament estudiants i valencianistes diversos.

Lo Rat Penat, però, únicament representava els sectors més conservadors de la societat valenciana del moment, i cada vegada eren més freqüents els enfrontaments dels sectors valencianistes amb aquesta entitat: de fet, culminaran en el boicot que aquests realitzaran als Jocs Florals de 1915, en els quals, la gota que va vessar el got fou el nomenament d'un diputat maurista andalús com a mantenidor i que, evidentment, parlava en castellà.

Així, els sectors ratpenatistes, principals usuaris d'aquesta nova normativa, continuaran emprant majoritàriament el castellà en els seus escrits, i, per altra banda, les joventuts valencianistes, veient la impossibilitat d'arribar a unes mínimes posicions comunes, es decantaven progressivament per l'adopció de la normativa fabriana.

Efectivament, amb uns plantejaments radicalment contraris a les propostes de Lo Rat Penat, apareixia el 1918 la *Gramàtica Valenciana. (Nocions Elementals)*. Per a les *Escoles de Primeres Lletres* de Bernat Ortín, el primer manual escolar per a l'ensenyament del valencià, que incorporava les propostes gramaticals de l'Institut d'Estudis Catalans, i que, per aquest motiu, fou objecte d'una dura crítica per part de Lluís Fullana al periòdic *Las Provincias*, on acusava Ortín d'emprar una sèrie de catalanismes en la seua obra.²⁴

24. Sobre aquesta obra i les reaccions que provocà, vegeu la nostra comunicació, «La Gramàtica Valenciana (1918) de Bernat Ortín», presentada a les III Jornades d'història de l'educació valenciana. «Valencià a l'escola. Memòria i tes-

Posteriorment, ja després de la Dictadura de Primo de Rivera, el castellonenc Lluís Revest publicà el 1930 l'obra *La llengua valenciana. Notes per al seu estudi i conreu*, on trobarem els orígens de les Normes de Castelló. Aquestes obres, que seguien bàsicament la normativa ortogràfica aprovada a Catalunya adaptada a la realitat valenciana, no feren sinó encetar un camí que amb el pas dels anys es convertí en l'únic factible, i que obtingué un consens gairebé total l'any 1932.

El final del procés: les Normes de Castelló

Quan el mes de juliol de 1930 el Consell de Redacció de la revista *Taula de lletres valencianes*, encapçalat per Adolf Pizcueta²⁵ i amb la presència de valencianistes com Carles Salvador, Enric Navarro Borràs, Eduard Martínez Ferrando o Artur Perucho, van decidir publicar l'editorial titulat «Als escriptors valencians i a les publicacions valencianes», estaven ben convençuts de la transcendència històrica de la iniciativa que havien iniciat, que, de fet, enllaçava amb el llegat tramés al llarg dels anys per tants autors que s'esforçaren per mantenir en els màxims nivells de dignitat la llengua pròpia dels valencians, i que encetava l'etapa final del procés de codificació idiomàtica al País Valencià.

Segur que en aquell moment tenien en ment tots els esforços esmerçats durant anys per diversos personatges en favor de la llengua. Llorente, Llombart, Nebot i Pérez, Gaetà Huguet, Fullana i molts altres. Ara era l'hora de deixar darrere altres intents d'acabar amb la secular anarquia ortogràfica de les lletres valencianes, que més bé havien estat accions personals, carregades, de vegades, de bona voluntat, però d'escassa efectivitat pràctica.

Per aquest motiu, les seues accions anaven encaminades, tal com afirma el manifest, a «l'establiment d'unes normes fixes que deixen fora del gust o del caprici personal les formes gràfiques del valencià, que faciliten la labor del literat, que unifiquen totes les aportacions a

timoni», organitzades pel Departament d'Educació Comparada i Història de l'Educació. Centre d'Estudis i Investigació Comarcal «Alfons el Vell», 2007.

25. Per a una semblança biogràfica d'Adolf Pizcueta, vegeu Pérez MORAGÓN (1985) i *Adolf Pizcueta: 1901-1989. Memòries fragmentàries*, opuscle editat el 1990.

la nostra literatura i que donen la sensació al lector de què el valencià és una llengua ordenada, coherent i apta».

El que calia era que els escriptors valencians arribaren a unes solucions consensuades, per mínimes que foren. Tal com afirmava el manifest de *Taula*, «Per a arribar a la unificació ortogràfica no veiem més que un camí. No és el de les autoritats, que ja està vist que ningú reconeix, ni el de la imposició, sinó el de l'acord».

D'aquesta manera, el 21 de desembre de 1932 se signaran a Castelló, si bé simbòlicament, la «Declaració i Normes Ortogràfiques», que tot seguit van ser donades a conèixer juntament amb el *Vocabulari ortogràfic valencià*, elaborat per Carles Salvador i publicat per l'editorial L'Estel a València el 1933. No cal dir que la transcendència i la significació d'aquella data era màxima per al futur del valencià. A partir d'aquell moment s'iniciava un nou camí ple d'esperança forjat en base al consens entre els escriptors valencians que, per primera vegada, abandonant estèrils personalismes, s'havien posat d'acord en considerar que allò més important era caminar tots junts en una mateixa direcció, usar una mateixa normativa ortogràfica per a, d'aquesta manera, impulsar l'ús de la llengua d'una manera més efectiva com a reflex de la nostra personalitat col·lectiva.

Perquè si hi ha un aspecte especialment significatiu de tot el procés de gestació de les Normes de Castelló és l'elevat grau de conformitat amb què foren acollides per la pràctica totalitat d'usuaris de la llengua. Aquest consens fou possible, per una part, per la consciència existent en la societat valenciana que, davant de les noves perspectives que s'obrien en la nova etapa republicana, calia una normativa ortogràfica consolidada per a la llengua, i per l'altra, per la magnífica actuació dels impulsors de la iniciativa, i pel tacte i sensibilitat que demostraren, que els portà a allargar durant anys tot el procés fins aconseguir l'acceptació dels sectors més reticents. Segurament l'experiència del que havia passat a Catalunya, amb l'oposició d'un significatiu grup d'escriptors antinormistes, dugué als impulsors del pacte ortogràfic, Adolf Pizcueta i Gaetà Huguet entre altres, a ser especialment cauts. És per això que el procés s'activà des de Castelló i des de la Societat Castellonenca de Cultura, entitat que ja emprava les normes de Pompeu Fabra des de la seua creació el 1919. En aquest sentit, hem de constatar el paper fonamental jugat per Castelló i per

la Societat Castellonenca, que aconseguiren atorgar el necessari prestigi i autoritat a la iniciativa.

Per tot açò, si hem de destacar uns principis fonamentals en aquests moments, seran els del consens i el de l'acord. El de la generositat, en definitiva. Com la demostrada per Lluís Fullana qui, encara que no estava molt d'acord amb els nous plantejaments majoritaris entre els escriptors valencians, va acceptar sense reserves la normativa pactada a Castelló per a, després, desaparèixer de la vida pública valenciana per tal de no entrebancar el futur esperançador que s'iniciava per a la llengua. O la d'altres escriptors valencians, com Carles Salvador, que, tot i defensant públicament la vigència a les terres valencianes de l'autoritat gramatical de l'Institut d'Estudis Catalans, s'avingué a proposar i difondre sense desmai la nova normativa lingüística.

Ja ho ha dit Germà Colón (2004: 60), «davant el desori lingüístic existent a la València dels anys vint i trenta del passat segle, el mateix fet d'haver-les signades constituïa un intent generós de resoldre un ple antic i delicat. Hi hagué, cal dir-ho, respectables sacrificis d'amor propi».

També és de veres que, per tal d'aconseguir eixe consens, s'hagué de deixar de banda l'espinosa qüestió del nom de la llengua, sobre la qual no trobarem cap referència en les Bases de Castelló, segurament per l'existència d'un pacte tàcit entre els diversos sectors del valencianisme que no volgueren deixar passar l'oportunitat d'aconseguir un acord. De fet, Lluís Fullana, en el moment de la signatura, les acceptà afirmant que «atés lo caràcter provisional que tenen les bases anteriors no tenim inconvenient en firmar-les».

Pérez Moragón (1982: 96), referint-se al fet de «no trobar-hi cap referència explícita al nom de l'idioma», assenyala que «es tractava d'un acord transaccional, també en això. Ningú ni es feia fort en l'adopció d'un nom o altre per a l'idioma, però tots sabien de què parlaven i, sobretot, tots sabien sense cap mena de dubte que les Normes que acordaren d'utilitzar, i de propugnar que tothom utilitzàs, eren, amb lleus retocs, les de l'Institut d'Estudis catalans».

Antoni Ferrando (2006a: 230), per la seua part, també afirma que «el preu de "l'acord transaccional" fou silenciar tant la catalanitat del valencià, i, doncs, la denominació de "llengua catalana", com la seua

singularitat onomàstica, i, doncs, les denominacions de “valencià” i “llengua valenciana”, que podrien suggerir la seua autonomia lingüística». De fet, com comprovarem, al llarg de la Declaració que precedeix les Bases només trobarem expressions com «la nostra llengua», «el parlar del País Valencià» o «la llengua vernacla».

No obstant això, no ens podem confondre: tothom era ben conscient que les Normes del 32 suposaven l'acceptació explícita de la normativa fabriana. Com diu Germà Colón (1982: 44), amb la seua lectura hom s'adona «clarament que les bases castellenques resumeixen, simplificant-les, les normes fabrianes exposades a partir de 1917». De fet, com ha assenyalat Vicent Pitarch (2002: 45), «els grans valedors, els motors efectius, de tot el procés que va menar la signatura de les Normes eren precisament valencians que tenien assumida la codificació lingüística, això és, que havien acceptat a pler, i amb les conviccions pertinents, la normativa fabriana».²⁶

Amb posterioritat, al llarg dels anys de la Segona República, ametrats de llibertat, veurem fruitar nombroses iniciatives en favor de la llengua arreu de les terres valencianes. Sobretot a la ciutat de València, però també a Alacant, a Castelló i a molts altres pobles i ciutats valencianes.

Darrere d'aquestes iniciatives hi havia nombroses persones que impulsaren, per exemple, la creació de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana; entre elles, Carles Salvador, que tindrà un paper decisiu per a la difusió de la llengua al llarg d'aquests anys. Efectivament, Carles Salvador i la tasca desenvolupada a través de l'organització dels cursos de llengua per correspondència i al setmanari *El Camí*, es convertiran en un referent indispensable per tal d'entendre l'evolució de l'interés per la llengua dels valencians durant aquests anys. Aquesta tasca de divulgació de la normativa aprovada a Castelló portada a terme pel mestre benassalenc al llarg dels anys de

26. Sobre aquesta qüestió, vegeu també PITARCH (2006: 260) que insisteix a remarcar que la mentalitat d'adoptar una codificació basada en les normes de l'Institut d'Estudis Catalans «estava fermament arrelada en el grup de valencianistes que foren impulsors indiscutibles d'aquell procés normativitzador [encara que] aquest suport conceptual de les Normes no era compartit per la generalitat d'escriptors valencians de l'època, ni tan sols, és clar, per la totalitat dels signataris».

la República es concretarà, a més, amb la publicació dels primers manuals ortogràfics i morfològics sobre el valencià d'acord amb aquesta ortografia, amb els quals nombrosos valencians van aprendre a usar la seua llengua d'una manera adequada.

Dissortadament, l'experiència de la difusió de la llengua en llibertat va durar molt poc, així com les esperances valencianes d'aconseguir unes quotes mínimes d'autogovern; la rebel·lió militar contra el legítim govern republicà truncà il·lusions i vides, i esquinqà nombrosos projectes en favor de la llengua.

Els valencians, carregats de paciència infinita haurem d'esperar quasi cinquanta anys per veure convertides en realitat aspiracions tan mínimes com que s'ensenyés la llengua del seu poble a les escoles, o que la normativa aprovada a Castelló s'adoptés per les institucions de manera oficial, i això gràcies a la tasca d'infatigables valencians com ara Carles Salvador, Manuel Sanchis Guarner, Enric Valor, Josep Giner, Francesc Ferrer Pastor o Germà Colón.

És per això que ara mateix ens podem sentir orgullosos d'haver mantingut el llegat tramés pels nostres avantpassats, i d'aquesta manera convertir-lo en basament de la nostra projecció futura, perquè, emprant paraules d'Antoni M. Badia i Margarit (1982: 26) «l'esperit de les Normes de Castelló, si hi som fidels, és la millor penyora per a l'esdevenidor de la llengua de tots».

Referències bibliogràfiques

- ARCHILÉS, Ferran; MARTÍ, Manuel (2001). «Satisfaccions gens innocents. Una reconsideració de la Renaixença valenciana». *Afers*, 38, p. 157-178.
- (2002). «Renaixença i identitats nacionals al País Valencià». *Bernat i Baldoví i el seu temps*. Universitat de València, p. 51-71.
- ARCHILÉS, Ferran; SEGARRA, Josep Ramon (2005). «Renaixença i identitats nacionals: Constantí Llombart i la construcció de l'imaginari regional valencià». Dins: *Constantí Llombart i el seu temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 54-77.
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. (1982). «En el cinquantenari de les Normes de Castelló». *Saó*, 53, p. 20-26.

- (1999). *Les Regles de esquivar vocables i «La qüestió de la llengua»*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BARBER Y BAS, Francisco (1887). «Pròleg» a la tercera edició del *Diccionario Valenciano-Castellano de José Escrig*. València: Pascual Aguilar editor.
- BLASCO, Ricard (1985). *Constantí Llombart i Lo Rat Penat. Periòdic lliterari quinzenal (1884-1885)*. València: Diputació de València.
- CLIMENT MARTÍNEZ, Josep Daniel (2003). *L'interés per la llengua dels valencians (segles XV-XIX)*. València: Consell Valencià de Cultura.
- (2004). *L'obra lingüística de Lluís Fullana i Mira*. València: Denes.
- (2006a). «Cent anys del I Congrés de la Llengua». *Levante-El Mercantil Valenciano, Posdata* (13 d'octubre), p. 1.
- (2006b). «Lluís Fullana i el Primer Congrés de la Llengua». *Saó*, 312.
- (2007). «La Gramàtica Valenciana (1918) de Bernat Ortín», *III Jornades d'història de l'educació valenciana. «Valencià a l'escola. Memòria i testimoni»*. Centre d'Estudis i Investigació Comarcal «Alfons el Vell».
- (2007). *Les Normes de Castelló*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- COLÓN, Germà (1982). «Les Normes de Castelló, unes consideracions ortogràfiques». Dins: *Homenatge a Pompeu Fabra: en complir-se 50 anys de la publicació del Diccionari General de la Llengua Catalana i de les Normes de Castelló de la Plana*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Reproduït a *Saó*, 53, p. 27-29.
- (2004). «Les Normes de Castelló». Dins: *La llengua i la literatura: història i actualitat. Actes de les jornades celebrades a la Universitat Jaume I en el setantè aniversari de les Bases Ortogràfiques de 1932*. Sèrie jornades científiques, 17. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 59-65.
- CUCÓ, Alfons (1971). *El valencianisme polític, 1874-1936*. Barcelona: Lavinia.
- FERRANDO FRANCÉS, Antoni (1988). «Presència valenciana al I Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906)». *Caplletra*, 4, p. 167-178.
- (2006a). «El valencià i el valencians al I Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906)». *Estudis Baleàrics*, 82/83, p. 137-152.

- (2006b). «El Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906): repercussions al País Valencià». Dins: PEREA, M. Pilar; COLÓN, Germà [ed.]. *El Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Reflexions i projeccions*. Barcelona; Castelló de la Plana: PPU, p. 103-138.
- LLORENTE FALCÓ, Teodor (1890). «El movimiento literario en Valencia». *Almanaque Las Provincias para 1890*, p. 65-72.
- MARTÍ MESTRE, Joaquim (1994). «Una contribució a la lexicografia del segle XVIII: Marc Antoni d'Orellana». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XXVIII, *Miscel·lània Germà Colón I*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 111-145.
- (1998). «L'ortografia al segle XVIII al País Valencià. Entre la tradició i la innovació. Les propostes de Joan Baptista Escorigüela». *Llengua & Literatura*, 9, p. 101-151.
- (2005). «Constantí Llombart i la llengua». Dins: *Constantí Llombart i el seu temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 200-201.
- PÉREZ MORAGÓN, Francesc (1982). *Les Normes de Castelló*. València: Eliseu Climent Editor.
- (1985). «Adolf Pizcueta: unes notes». *L'Espill*, 20 (març 1985), p. 123-136.
- PITARCH I ALMELA, Vicent (2002). «Les Normes de Castelló, símbol i projecte de modernitat al País Valencià». Dins: *Les Normes de Castelló, setanta anys després*. València: Edicions Alliolí.
- (2006). «L'experiència valenciana en el procés normativitzador: les normes del 32». Dins: *La configuració social de la norma lingüística a l'Europa llatina*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, p. 253-266.
- PIZCUETA, Adolf (1990). *Adolf Pizcueta: 1901-1989. Memòries fragmentàries*. Pròleg de F. Pérez Moragón. València: ACPV: Fundació Huguet.
- RAMOS ALFAJARIN, J. Rafael (1989). *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana (1834-1938)*. Castelló: Diputació de Castelló.
- ROCA RICART, Rafael (2001). «Estudi preliminar». Dins: LLORENTE OLIVARES, Teodor. *Escruts polítics (1866-1908)*. València: Diputació de València, p. 9-57.

- (2003). «Teodor Llorente. Del provincialisme al regionalisme valencianista». *Afers. Fulls de Recerca i Pensament* [Catarroja], 44, p. 9-14.
 - (2005). «Les relacions entre Teodor Llorente i Constantí Llombart». Dins: *Constantí Llombart i el seu temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 78-109.
 - (2006). «Teodor Llorente i el I Congrés Internacional de la Llengua Catalana». *Saó*, 312, p. 22-24.
- ROS, Carles (1733). *Tractat d'adages, y refranys valencians, y practica pera escriure ab perfecció la lengua valenciana*. València: Hereu de Vicente Cabrera.
- SALVADOR, Vicent (1986). «Una polèmica sobre la llengua literària». *Caplletra*, 1, p. 67-71.